

पर्यावरण अधिनियम, १९८६

(Environment Protection Act, 1986)

उद्दीष्टे :

- पर्यावरणाचे संरक्षण व सुधारणा करणे
(जबाबदारी - राज्यसंस्था)
अनुच्छेद 51 A नुसार प्रत्येक नागरिकाचे पर्यावरणाच्या रक्षणासंदर्भात कर्तव्य
- देशातील वने, वन्यजीवन यांचे संरक्षण
(जबाबदारी - राज्यसंस्था)
 - अनुच्छेद 48 (A) नुसार

प्रकरण 1

शिर्षक व व्याख्या

कलम 1 :

- जम्मू-काश्मिर सहित संपूर्ण भारतास लागू

कलम 2 : व्याख्या

3. पर्यावरण :

- पाणी, हवा, जमीन, मानव, इतर सजीव प्राणी, वनस्पती, संपत्ती व सूक्ष्मजीव यांच्यातील परस्पर संबंध म्हणजे पर्यावरण होय.

4. प्रदुषण (Pollution) :

- पर्यावरण व मानव यांना अपायकारक ठरणारे घन, द्रव आणि वायुजन्य पदार्थ

5. पर्यावरणीय प्रदुषण :

- कोणत्याही पर्यावरणीय प्रदुषकाचे पर्यावरणामध्ये असलेले अस्तित्व म्हणजे पर्यावरणीय प्रदुषण होय.
- थोडक्यात पर्यावरणीय प्रदुषण म्हणजे पर्यावरणाचे असंतुलन होय.

प्रकरण 2

केंद्र सरकारचे सर्वसाधारण अधिकार

कलम 3 : पर्यावरणाच्या संरक्षण व सुधारणेसाठी उपाय योजनेसाठी केंद्रसरकारला अधिकार

- राज्य शासन, प्राधिकारी इतर अधिसत्ता यांच्या कार्यात समन्वय घडवून आणणे

- राष्ट्रीय कार्यक्रमाचे नियोजन करणे व त्यांची अंमलबजावणी करणे
- पर्यावरणाच्या गुणवत्तेबाबत विविध सार्वजनिक मानके विहित / नमूद करणे
- प्रदुषकांची चाचणी करण्यासाठी प्रयोगशाळांना मान्यता देणे
- पर्यावरणाच्या संरक्षणासाठी तसेच प्रतिबंधात्मक उपायासाठी माहिती पुस्तिका तयार करणे

कलम 4 : अधिकाऱ्यांची नियुक्ती, अधिकार व कार्ये

- केंद्र शासन आवश्यक वाटतील इतक्या अधिकाऱ्यांची नियुक्ती करेल व त्यांना विशेष पदनाम बहाल करेल.
- केंद्र सरकार अशा अधिकाऱ्यांना या कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी योग्य ते अधिकार व कार्ये सोपवेल

कलम 5 : निर्देश देण्याचा अधिकार

- केंद्र सरकार या कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी व्यक्तींना, अधिकाऱ्यांना तसेच कोणत्याही अधिसत्तेला लेखी स्वरूपात निर्देश देवू शकेल.
- अशा निर्देशांचे पालन करणे संबंधितांवर बंधनकारक असेल
- केंद्र सरकार खालीलप्रमाणे निर्देश देवू शकेल

- कोणताही उद्योग, कार्यचालन (Operation) किंवा प्रक्रीया थांबवणे, त्यास प्रतिबंध करणे किंवा त्याचे नियमन करणे.
- वीज, पाणी व इतर कोणतीही सेवा पुरवण्याचे थांबवणे वा तिचे नियमन करणे.

कलम 5(A) : कलम 5 अंतर्गत केंद्रशासनाने दिलेल्या निर्देशाविरुद्ध, राष्ट्रीय हरीत न्यायाधिकरणाकडे (NGT) अपील करता येईल

कलम 6 : पर्यावरणीय प्रदुषणाचे नियमन करणारे नियम

- केंद्र सरकार खालील विषयाबाबत नियम तयार करू शकेल
- हवा, पाणी, माती यांच्या दर्जाची मानके.
- पर्यावरणीय प्रदुषकांच्या प्रमाणांची अधिकतम मर्यादा ठरवणे
- पर्यावरणीय प्रदुषणाला कारणीभूत ठरणान्या अपघाताबाबत प्रतिबंधात्मक उपाय करणे

प्रकरण 3

पर्यावरणीय प्रदुषणाला प्रतिबंध, नियंत्रण व उपशम

कलम 7 : पर्यावरणीय प्रदुषकांचे उत्सर्जन

- उद्योग, व्यावसाय व प्रक्रीया चालवणाऱ्या जबाबदार व्यक्तीने ठरवून दिलेल्या मानकापेक्षा प्रदुषकांचे उत्सर्जन करू नये.

कलम 8 : संरक्षण तरतूदीचे पालन करणे

- नमूद केलेल्या सुरक्षात्मक योजनांची पूर्तता केल्याशिवाय कोणत्याही व्यक्तीने धोकादायक पदार्थाची हाताळणी करू नये तसेच नमूद केलेल्या संरक्षक पद्धतीचे पालन करावे.

कलम 9 : ठराविक प्रकरणामध्ये अधिकाऱ्यांना व अभिकरणांना माहिती पुरवणे

1. कोणत्याही अपघातांमुळे पर्यावरणीय प्रदुषकांचे मानकापेक्षा अधिक प्रमाणात उत्सर्जन होणार असेल तर, संबंधित जबाबदार व्यक्तीने अशा घटनेची तात्काळ माहिती, अधिकाऱ्यांना / अभिकरणांना द्यावी
2. अधिकारी / अभिकरणे शक्य तितक्या लवकर प्रतिबंधात्मक उपाय योजतील. यासाठी अभिकरणांना काही खर्च करावा लागल्यास असा खर्च, खर्चाची मागणी करण्यात आल्यापासून खर्च देईपर्यंतचे व्याज, जमीन महसूलाची किंवा शासकीय येणे रकमेची थकबाकी म्हणून वसूल केली जाईल.

कलम 10 : प्रवेश आणि परिक्षणांचे अधिकार

- केंद्र सरकारने प्रधिकार दिलेल्या कोणत्याही व्यक्तीस वाजवी वेळेत कोणत्याही ठिकाणी प्रवेश करून औद्योगिक प्रकल्पांची व इतर वस्तूंची तपासणी करण्याचा अधिकार आहे.
- तसेच संबंधित अधिकाऱ्याला योग्य वाटल्यास एखाद्या इमारतीची झडती घेण्याचा अधिकार आहे, तसेच महत्त्वाचे साहित्य ताब्यात घेण्याचा अधिकार आहे.
- अशा अधिकाऱ्यास जबाबदार व्यक्तीने सहकार्य न केल्यास तो या अधिनियमांतर्गत दोषी असेल.

कलम 11 : नमुना घेण्याचा अधिकार व त्यासंदर्भात वापरली जाणारी कार्यपद्धत.

- केंद्र सरकारने प्राधिकृत केलेल्या अधिकाऱ्याला सरकारच्या वतीने विश्लेषण करण्याच्या उद्देशाने कोणत्याही कंपनीतील किंवा परिसरातील हवा, माती, पाणी इ. चे नमुने घेण्याचा अधिकार आहे.
- यासाठी वापरली जाणारी कार्यपद्धत
 - a) संबंधित ठिकाणाच्या ताबामालकाला नोटीस बजावून हेतूचे विश्लेषण करावे.
 - b) ताबा मालकासमक्ष नमूना गोळा करावा
 - c) पात्रामध्ये ठेवलेला नमुना चिन्हांकित आणि मुद्रांकित केलेला असावा. त्यावर अधिकारी व ताबामालकाची स्वाक्षरी असावी
 - d) असे नमुनापात्र विनाविलंब प्रयोगशाळेकडे पाठवून द्यावे
 - e) ताबामालक जाणीवपूर्वक अनुपस्थित राहिल्यास अधिकाऱ्यांना नमूना गोळा करण्यासाठी सर्व अधिकार असतील.
 - f) ताबा मालक उपस्थित राहून स्वाक्षरी देण्यास नकार देत असेल तरीसुद्धा अधिकाऱ्यांना सर्व अधिकार असतील.

कलम 12 : पर्यावरणीय प्रयोगशाळा

- केंद्र सरकार राजपत्रात नमूद करून एक किंवा एकापेक्षा जास्त प्रयोग शाळेस मान्यता देवू शकेल
- केंद्र सरकारला प्रयोगशाळेची कार्ये, अहवालाचा फॉर्म, फी इ. विषयक नियम तयार करण्याचा अधिकार आहे.

कलम 13 : शासकीय विश्लेषक

- पर्यावरणीय प्रयोग शाळेतील नमुन्याचे विश्लेषण करण्यासाठी केंद्रसरकार आवश्यक वाटतील इतक्या शासकीय विश्लेषकाची नियुक्ती करेल.

कलम 14 : शासकीय विश्लेषकाचा अहवाल

- शासकीय विश्लेषकाचा अहवाल कोणत्याही कार्यवाही मध्ये साक्षीपुरावा म्हणून वापरला जावू शकेल

कलम 15 : संबंधित अधिनियम, नियम, आदेश यांच्या उल्लंघनासाठी शिक्षा

- शिक्षा :** 5 वर्षांपर्यंत किंवा 1 लाख रुपयांपर्यंत किंवा दोन्ही
- आदेशानंतर उल्लंघन सुरुच ठेवल्यास प्रत्येक दिवसासाठी जास्तीचा 5,000 रु. दंड आकारला जावू शकेल

- असे उल्लंघन 1 वर्षानंतरही सुरु ठेवल्यास 7 वर्षांपर्यंतच्या कारावासाची शिक्षा होवू शकते

कलम 16 : कंपनीने केलेले अपराध

- कंपनीच्या कारभाराची प्रत्यक्ष जबाबदारी असणारी प्रत्येक व्यक्ती दोषी मानली जाईल
- अपराध आपल्याला माहित नसताना घडलेला आहे तसेच असा अपराध घडू नये म्हणून आपण योग्य ती खबरदारी घेतली होती हे सिद्ध करणारी व्यक्ती शिक्षेस अपात्र असेल.
- हा अपराध कोणत्याही संचालक, व्यवस्थापक किंवा सचिवाच्या संगनमताने किंवा मूक संमतीने घडला असेल तर ते शिक्षेस पात्र असतील.

स्पष्टीकरण :

- कंपनी या व्याख्येत महामंडळ, पेढी (फर्म) तसेच व्यक्तींचा समूह यांचा समावेश असतो.
- पेढीचा भागीदार हा संचालक समजला जाईल

कलम 17 : शासकीय विभागाचे अपराध

1. जेव्हा शासनाच्या एखाद्या विभागाकडून अपराध घडला जातो तेव्हा त्या विभागाच्या प्रमुखाला दोषी मानले जाईल
2. संबंधित विभागप्रमुखाने योग्य ती खबरदारी घेतली असल्यास तो शिक्षेस अपात्र असेल.
3. संबंधित अपराध विभागप्रमुख सोडून इतर कोणत्याही अधिकाऱ्याच्या संगनमताने किंवा मूक संमतीने घडला असेल तर ते शिक्षेस पात्र असेल.

प्रकरण 4

संकीर्ण तरतूदी

कलम 18 : सद्भावनापूर्वक केलेल्या कृतीला संरक्षण असेल

कलम 19 : अपराधांची दखल

कोणतेही न्यायालय या कायदांतर्गत येणाऱ्या अपराधांची दखल घेणार नाही.

अपवाद :

1. केंद्र सरकार किंवा केंद्र सरकारच्या वतीने तक्रार नोंदवली असेल तर
2. किमान 60 दिवसांची संबंधित व्यक्तीस नोटीस देवून अपराधांची जाणीव करून दिली असेल आणि तक्रार करणाऱ्या

व्यक्तींचा केंद्रसरकारकडे तक्रार नोंदवण्याचा हेतू असेल तर

कलम 20 : माहिती, अहवाल, विवरणे

केंद्रशासन वेळोवेळी संबंधित अधिकाऱ्याकडून अहवाल, आकडेवारी, लेखे इ मागवू शकेल

कलम 21 : कलम 3 अंतर्गत नियुक्त केलेले सदस्य, अधिकारी, कर्मचारी हे भारतीय दंड संहितेचे कलम 21 प्रमाणे लोकसेवक असतील

कलम 22 : न्यायाधिकार क्षेत्राची मर्यादा :

- केंद्र सरकार व इतर कोणतीही अधिसत्ता यांनी दिलेल्या आदेशाविरुद्ध कोणताही दिवाणी खटला चालवता येणार नाही.

कलम 23 : प्रदत्तीकरण / प्रत्यायोजन

(Delegation of Power)

- केंद्र सरकार आपले अधिकार राज्यशासनाकडे व इतर अधिसत्तेकडे सोपवू शकेल

अपवाद :

- कलम 3 अंतर्गत अधिसत्ता स्थापन करण्याचा अधिकार
- कलम 25 अंतर्गत नियम तयार करण्याचा अधिकार

कलम 24 : इतर कायदांचा प्रभाव

1. या कायदातील तरतूदी अन्य कायदांशी विसंगत असल्या तरीसुद्धा अंमलात आणल्या जातील.
2. जेव्हा या कायदांतर्गत आणि इतर कोणत्याही कायदांतर्गत शिक्षा देण्यास योग्य समजले जाईल, तेव्हा दुसऱ्या कायदांतर्गत शिक्षा देण्याचे योग्य मानले जाईल. मात्र या कायदांतर्गत नव्हे.

कलम 25 : केंद्राला नियम तयार करण्याचा अधिकार

कलम 26 : या कायदांतर्गत तयार करण्यात आलेले नियम संसदेसमोर मांडण्यात यावे.

पर्यावरण अधिनियम, १९८६

आयोगाचे प्रश्न

- खालीलपैकी योग्य विधान/विधाने निवडा
(राज्यसेवा मुख्य 2012)
अ) पर्यावरण संरक्षण अधिनियम हा केवळ कायदा आहे.
ब) मानवी आरोग्य, सुरक्षितता व पर्यावरण धोक्यात आणणाऱ्यांकरिता पर्यावरण संरक्षण अधिनियमात कठोर शिक्षेची तरतूद आहे.
1) फक्त अ बरोबर आहे 2) फक्त ब बरोबर आहे
3) अ आणि ब दोन्ही बरोबर आहेत.
4) वरीलपैकी काहीही नाही
- खालीलपैकी असत्य विधान कोणते?
(राज्यसेवा मुख्य 2012)
1) पर्यावरण संरक्षण कायदा 1986 हा पर्यावरणासाठी सर्वसमावेशक असे छत्रच आहे.
2) वायू कायदा आणि जल कायदा (प्रदूषण प्रतिबंध आणि नियंत्रण) हे पर्यावरण संरक्षण कायदातील 1986 तरतुदींप्रमाणे अस्तित्वात आले.
3) 'वन्य-जीवन संरक्षण कायदा' हा विशिष्ट बाबी हाताळणारा विशेष कायदा आहे.
4) 'पर्यावरण संरक्षण कायदा' हा स्टॉकहोम परिषदेमध्ये घेण्यात आलेल्या निर्णयाची अंमलबजावणीसाठी अस्तित्वात आला.
- पर्यावरण संरक्षण अधिनियम, 1986 हा पुढील आंतरराष्ट्रीय परिषदेचे निर्णय अंमलबजावणीसाठी करण्याकरिता पारित करण्यात आला.
(राज्यसेवा मुख्य 2013)
1) बिर्जींग-ऑगस्ट 1985 2) जिनेव्हा-एप्रिल 1980
3) स्टॉकहोम-जून 1972 4) न्यूयॉर्क-सप्टेंबर 1982
- खालीलपैकी कोणता उद्देश पर्यावरण (संरक्षण) अधिनियम, 1986 मध्ये स्पष्टपणे अंतर्भूत नाही?
(राज्यसेवा मुख्य 2014)
1) पर्यावरणाचे संरक्षण
2) पर्यावरणाची सुधारणा
3) वनस्पती इत्यादींना धोक्यापासून वाचविणे

4) जमिनीचे संवर्धन

- पर्यावरण (संरक्षण) कायदा 1986 हा त्या दिवशी अस्तित्वात आला की ज्या दिवशी पुढील भूतपूर्व पंतप्रधान यांचा जन्मदिवस आहे. (राज्यसेवा मुख्य 2014)
1) लाल बहादूर शास्त्री 2) इंदिरा गांधी
3) राजीव गांधी 4) पी. व्ही. नरसिंहराव
- खालील विधाने विचारात घ्या : (राज्यसेवा मुख्य 2015)
अ) राष्ट्रीय हरित न्यायाधिकरणाची स्थापना 2008 मध्ये झाली
ब) न्या. लोकाेश्वरसिंह पंत हे या न्यायाधिकरणाचे पहिले अध्यक्ष होते.
वरीलपैकी कोणते/ती विधाने बरोबर आहेत?
1) फक्त अ 2) फक्त ब 3) अ आणि ब 4) यापैकी नाही
- 1986 च्या पर्यावरण संरक्षण कायद्यांतर्गत (कलम 2) खालीलपैकी कोणाला इा पोहोचत असेल तर तो पदार्थ धोकायुक्त मानला आहे? (राज्यसेवा मुख्य 2015)
अ) मनुष्य प्राणी ब) वनस्पती क) मालमत्ता ड) सूक्ष्म जंतू पर्यायी उत्तरे
1) अ फक्त 2) अ, ब आणि ड फक्त
3) वरील सर्व 4) अ आणि ब फक्त
- पर्यावरण संरक्षण अधिनियम 1986, प्रमाणे 'पर्यावरण' शब्दाच्या अर्थामध्ये खालीलपैकी कोणत्या अंगभूत घटकाचा समावेश होत नाही? (राज्यसेवा मुख्य 2016)
1) अजैविक घटक 2) जैविक घटक
3) ऊर्जा घटक 4) सामाजिक घटक
- पर्यावरण संरक्षण अधिनियम 1986 च्या कलम 5 नुसार केंद्र सरकारने जारी केलेल्या निर्देशामुळे व्यथित झालेल्या व्यक्ती सध्या ... येथे अपिल दाखल करू शकतात.
(राज्यसेवा मुख्य 2016)
1) जिल्हा न्यायालय 2) उच्च न्यायालय
3) सर्वोच्च न्यायालय 4) राष्ट्रीय हरित न्यायालय

उत्तरे

(1-3) (2-3) (3-3) (4-4) (5-2) (6-2) (7-3) (8-4) (9-4) - -

10. पर्यावरण संरक्षण अधिनियमाच्या तरतुदींचा भंग केल्यास पुढील शिक्षा आहे. (राज्यसेवा मुख्य 2017)
- 1) 1 वर्ष पर्यंत कैद 2) 2 वर्ष पर्यंत कैद
3) 5 वर्ष पर्यंत कैद 4) 10 वर्ष पर्यंत कैद
-
11. खालीलपैकी कोणता अधिनियम 19 नोव्हेंबर 1986 या तारखेपासून लागू झाला आहे? (राज्यसेवा मुख्य 2017)
- 1) पाणी (प्रतिबंधक आणि प्रदूषण नियंत्रण) अधिनियम
2) वन्यजीव संरक्षण अधिनियम
3) वन संरक्षण अधिनियम
4) पर्यावरण (संरक्षण) अधिनियम

